

Foto: Bardur Eklund/Scanpix Danmark

[Tom Haas]

Dyrlæge, Hammel

I 1990 besøgte jeg sammen med dyrlæge Mogens Aalund en række amerikanske dyrehospitaler, dels for at etablere et samarbejde med AAHA (American Animal Hospital Association), dels for at hente inspiration til Hospitalsudvalgets arbejde.

Vi oplevede meget, og så mange velindrettede bygninger og interessante arbejdsgange. På et dyrehospital i Chicago området - Nilas Animal Hospital oplevede - vi, at der var ansat en socialarbejder med henblik på at yde støtte til sørgende dyreejere ved svær sygdom og død. Dengang skrev jeg en artikel i DVT og mente, at nu var det vist blevet for amerikansk alt sammen. Og det er selvom, jeg gennem hele mit dyrlægeliv har været af den opfattelse, at udviklingen i vores fag stort set kommer til os over Atlanten. En opfattelse, som jeg ikke har fundet anledning til at ændre gennem årene.

Ved den lejlighed, som ved en del andre lejligheder, når fremsynede kolleger har prøvet at vise mig vejen, tog jeg fejl. Det er en ringe trøst, at jeg bestemt ikke er den eneste, der har svært ved at være fremsynet.

Siden domesticeringen af dyr startede, har mennesker knyttet sig til dyrene og dyrene til menneskene. Mennesket har holdt hund i mange tusinde år fx til beskyttelse, til jagt eller som selskab. Katene er kommet til senere, og endnu senere produktionsdyrene for at spare bøvet med at gå på jagt.

I alle tilfælde danner der sig en tilknytning mellem mennesket og dets dyr, som

med hunde, katte og heste kan have karakter af venskab, familieskab eller måske som livsledsager, mens tilknytningen til produktionsdyrene, i hvert fald i vore dages landbrug, næsten udelukkende er af økonomisk art. Denne tilknytning kaldes *The Human-Animal Bond*. Også i Danmark benytter vi det angelsaksiske udtryk.

Lidt baggrund for *The Human-Animal Bond*.

Menneskeliggørelse

Tilknytning mellem dyr og menneske sker lettest, hvis man oplever, at mennesket er i stand til at kommunikere med dyret. Selvom mange dyreejere næppe har nogen dyb forståelse for deres dyrs kommunikationsmønstre, har de alligevel en tendens til at opfatte, at de forstår fx deres hunds sprog. De menneskeliggør hundens adfærd og slutter, at hvis en hund gør noget, der ligner menneskelig adfærd, så mener hunden også det samme som et menneske ville mene. Jeg har ofte spurgt klienter, om de taler med deres hund. Svaret er næste 100 %: "Ja, selvfølgelig!", og faktisk også næsten 100 % ja til det næste spørgsmål: "Svarer den?". Men hunde kan jo ikke tale, eller kan de?

I DVTs leder 1. marts 2006 berøres *The Human-Animal Bond*, og det oplyses, at langt de fleste dyr sover i sengen. Jeg har ofte spurgt klienter: "Sover den over eller under dynen?" – ja, gæet selv, næsten altid under dynen.

Når jeg stillede disse spørgsmål, var det for at vurdere styrken af *The Human-Animal Bond*. Jeg er ikke i tvivl om, at dette bånd er **meget** stærkt og betydningsfuldt.

Nyfødt individer i mange arter har en

del babyagtige karakteristika. Det gælder naturligvis også for menneskets børn, og det er træk, der får dem til at se søde ud, og som kalder på vores plejeinstinkter: Store runde øjne, afrundede pander, kort snude. Hos nogle bibeholdes disse træk (fx Pomeranien, Perserkatte). Legeadfærd er også blandt de træk, der lokker vores plejeinstinkt.

Det sociale aspekt

Mennesket deler sit liv med familiedyrene. Dyrene sover, spiser og trækker vejret sammen med os, de er en del af vores familie, og deltager i familiens aktiviteter. For mennesker med mindre social kontakt er det måske den vigtigste livsledsager, som man deler livet med på godt og ondt. Mange børn og unge har et særligt forhold til familiens dyr, idet de er vokset op sammen og oplever "...at Bonnie altid har været der".

Der kan ikke sættes køn, alder eller social status på de ejere, der udvikler et stærkt Bond, men givet er det, at *The Human-Animal Bond* i meget høj grad øver indflydelse på både dyrs og deres ejeres liv.

Særlige forhold, hvor der kan ventes et specielt stærkt *Human-Animal Bond*:

- Ejere, der mener, at de har reddet deres dyr fra døden, eller næsten død, måske fra en vanrøgtlignende situation
- Ejere, der mener, at dyret har hjulpet dem gennem en svær tid i deres liv
- Ejere, som har haft dyret siden barndommen
- Ejere, der har i særlig grad menneskeliggør deres dyr
- Ejere, der har brugt store mængder tid, arbejde og penge på langvarige behandlinger

Sorghåndtering i dyrlægepraksis

Dyrlæger skal ikke være sorgterapeuter, men det er vigtigt, at vi har et basalt kendskab til sorgens udtryk og forløb, når et familiedyr dør

- Ejere, der opfatter deres dyr som et symbolsk led til betydningsfulde mennesker, der ikke længere er i deres liv (børn, der er flyttet hjemmefra, skilsmisser) eller til tidligere perioder i livet (vandreture, jagt mv.)

Selvom allerede Florence Nightingale udtalte sig om værdien af samspelet mellem mennesker og dyr, har uddannelse omkring The Human-Animal Bond ikke været en del af dyrlægeuddannelsen, hverken da jeg blev dyrlæge, for alt for mange år siden, eller nu. Bonden, der holder grimen, pigen ved hestens hovedtøj, kvinden med hundesnoren eller med kattekassen, barnet med skotøjsæsken med hamsteren er i den veterinære uddannelse væsentligst kilder til oplysninger om anamnese. De følelsesmæssige reaktioner, angst og sorg, som ejere oplever, er vi slet ikke skikkede til at håndtere. Det skyldes dels manglende uddannelse, dels almindelige sociale tabuer omkring sorg.

The Human-Animal Bond er langt hen ad vejen baggrunden for, at der kan drives professionel smådyrspraksis. Vores forståelse for og vores håndtering af The Bond betyder forskellen mellem succes og middelmådighed i praksis. Ingen af os har vel endnu set en hund komme ind på klinikken uden et menneske i den anden ende af snoren.

Når The Bond brister

Når et familiedyr dør, oplever de allerfleste mennesker betydelig sorg. Og hvis vi som dyrlæger ikke erkender dette, eller måske oven i købet bagatelliserer sorgen og The Human-Animal Bond, gør vi stor skade på vores forhold til klienten. Tværtimod bør vi agere som støtter for

klienten i den sorg, som han/hun oplever. Ikke at vi skal være sorgterapeuter, men dyrlæger bør være bekendt med normalt forløbende sorg og være klædt på til at hjælpe ejeren til at forstå sin sorg.

Kun døden er sikker, og det gælder i særlig grad, når man holder familiedyr, hvis livsspannd er kort. Det er undtagelsen, at familiedyr overlever deres ejere, og det at være dyreejer medfører derfor uomtvisteligt, at man skal takle deres død.

Patienters død er også en uomgængelig del af livet som praktiserende dyrlæge, og hvis vi lever en normal praksistilværelse, kan vi nå at opleve to-tre generationer af familiedyr. Derfor må vi forvente, at 5-10 % af vores patienter dør hvert år, en stor del for vores egen hånd ved aflivning.

Sammenlignet med vore humane kollegers hverdag er døden en meget dagligdags foreteelse i en dyreklinik (selvfølgelig til dels på grund af vore mulighed for at aflive), og vi konfronteres langt oftere med sorg. Desuden oplever vi jo, hvad kun få læger oplever, en *planlagt* afsked med et familiemedlem.

Vi ved alle, at aflivning, død eller truende død i form af en terminal diagnose udløser sorg hos dyreejere, og også i noget omfang hos dyrlægen. Alle oplever sorg på et eller andet tidspunkt og har måske brug for hjælp og støtte. Men vi er så forfærdeligt dårligt klædt på til at yde støtten. Dyrlæger har ikke lært noget om det. Andre mennesker har måske lært førstehjælp, natostilling og støtteskinner, men intet om sorg. Det skal understreges, at sorg - ligesom smerte - kun kan erkendes fuldt ud af den, som oplever det. Alligevel er der mønstre i det normale sorgforløb, der er nyttige at kende, hvis

man ønsker at støtte en sørgende. I det følgende oplyses dels om det at miste, dels om det almindelige sorgforløb.

At miste - tabet

Når *The Bond* brister, opleves et tab, en afslutning. Tabets betydning kan bedst vurderes af den, som oplever det. Men de fleste dyreejere vil i det mindste beskrive tabet af et familiedyr som sørgeligt og lettere rystende. Hvis omgivelserne imidlertid i uvidenhed bagatelliserer, ignorerer eller måske endda latterliggør den sorg, som tabet af et familiedyr udløser, kan lettere rystede følelser blive ødelæggende. Der findes mange eksempler på den slags udtalelser. Har vi ikke alle hørt: "Jeg ved, at du har det skidt med det, men det var trods alt kun en hund. Du kan bare få en anden!"

Forskellige slags tab:

Primært og sekundært tab

Primært tab forbindes direkte med familiedyrets død, men ofte tabes andet også i forbindelse med dyrets død, f. eks. de daglige spadsereture i skoven, der ikke længere har samme mening. Det er også klart, at hvis der fx er tale om førerhunde, jagthunde eller arbejdshunde, er der tale om et helt åbenlyst sekundært tab, idet mange rutiner i dyreejerens liv simpelthen ikke længere kan udføres. Det kan også betragtes som et sekundært tab, at man måske mister kontakten til sin dyrlæge. Et sekundært tab giver ofte anledning til en mere langvarig sorg, der hyppigere dukker op til overfladen hos den sørgende, fordi man så ofte støder på minder.

Uafklaret tab

Efterlader ubesvarede spørgsmål hos

Sorghåndtering.....

dyreejeren og forbliver derfor uafsluttede i tankerne. Der kan fx være tale om bortkomne dyr eller dyr som dør pludseligt og uforståeligt - eller hvis skæbne er ukendt. I disse tilfælde blander sorg og håb sig, og den normale sorgproces forstyrres.

Symbolisk tab

Hænger sammen med tidligere tab i ejerens liv, hvor dyret repræsenterer en sidste forbindelse med mennesker, steder eller perioder i deres liv, og dette symboliske tab vil ofte forstærke sorgen fra det primære tab ved dyrets død.

Sorgen

Dyrlæger skal ikke være sorgterapeuter, men på den anden side er det vigtigt, at vi har et basalt kendskab til sorgens udtryk og forløb. I sagens natur oplever vi oftest klientens tidlige, akutte sorg, sjældnere de senere stadier i sorgen. Det er vigtigt for os at erkende, at vi ved at give klienten fem minutters oplysning om sorgforløbet, måske kan spare hende for ugers, måneders, eller endda års følelsesmæssig smerte og bekymringer.

Tab og sorg er nogle af de almindeligste oplevelser for mennesker. Vi oplever det alle. Alligevel er snak omkring tab, død og sorg langt hen ad vejen tabu.

Sorg er et normalt svar på afslutning og forandring og er den nødvendig helingsproces for sår på sjælen. Sorgen er en proces, ikke en begivenhed. Sorgen begynder ofte ved *forventningen* om tabet, og derfor kan det være svært at definere starten på sorgen. Processens forløb har ikke en bestemt tidsramme og kan forløbe over dage, uger, måneder eller år, afhængig af tabets karakter og personens håndtering af sorgen.

Symptomer og subjektive oplevelser varierer særdeles meget - afhængig bl.a. af, hvordan ens mentale status er forud for tabet, og hvordan man er socialiseret til at opføre sig (kvinder antages at græde mere end mænd fx) Man skal være opmærksom på, at børn sørger ligeså meget som voksne, men udtrykker sig anderledes, fordi de ikke har samme udviklingsstadium som voksne. Det minder

lidt om den opfattelse, man i "gamle dage" havde om børn (og nyfødte dyr) og smerter.

Erfaringen viser, at hvis sorgens symptomer undertrykkes, tager det længere tid at få processen afsluttet. Det betyder, at god sorgstøtte omfatter opfordring til at lade følelserne komme ud og ikke undertrykke dem.

Det er normalt, at den sørgende finder en mening med døden ved sorgprocessens afslutning, fordi mennesker i almindelighed har det godt med at forstå deres oplevelser.

Eksempel på sorgforløb:

Indledende erkendelse af tabet

I denne indledende fase erkender dyreejeren, at døden er umiddelbart forestående. Det kan være i forbindelse med tilskadekomst, en terminal diagnose eller forværring af en eksisterende tilstand. Reaktionen vil ofte være chok og/eller fornægtelse. *Dyrlægen* skal være opmærksom på, at klientens koncentrationsevne er nedsat, og at det kan være vanskeligt for hende at modtage information og træffe beslutninger.

Håndtering af tabet

Klienten oplever selve dødsprocessen, som jo kan tage minutter, dage, uger eller længere.

Dyrlægen kan hjælpe ved at besvare spørgsmål, støtte beslutninger, forberedelse på aflivning, beslutninger om bortskaffelse og information omkring sorg.

Farvel

De fleste vil gerne sige farvel, og det anses for god skik, at klienten er til stede under aflivninger, eller i hvert fald tilbydes det. Eller i hvert fald tilbydes at se liget efter døden. Dette farvel er vigtigt for de fleste som en del af sorgforløbet (begrænser fornægtelsen). *Dyrlægen* skal vise tålmodighed, og give klienten lejlighed til at sige farvel på sin egen måde. Dyrlægen bør også give støtte til at få afsluttet *The Human-Animal Bond* for klienten. Det kan være i form af forslag om kremation eller begravelse, eller symbolske handlinger i form af do-

nationer til dyreorganisationer. Dyrlægen bør også støtte klienten i ikke at undertrykke sin sorg, for derved at sikre et normalt sorgforløb.

Smertelig erkendelse af tabet

Dyreejeren erkender, at der ingen vej er uden om sorgen, og oplever derfor de smertelige følelser omkring sorgen. Chokket og fornægtelsen letter, men afløses af bedrøvelse, ensomhed og skyldfølelse. De ændringer i de daglige rutiner, som tabet giver anledning til, vækker minder og følelser. Denne fases længde kan i sagens natur variere betydeligt. *Dyrlægen* kan støtte med kondolencebrev og eventuelt telefonisk opfølgning.

Nedtoning af sorgen

Når dyreejeren kommer sig efter tabet, vender energien tilbage, og alle aktiviteter bliver normale. Efterhånden er båndet til det afdøde familiedyr blevet så svagt, at et nyt dyr kan anskaffes, uden at det giver anledning til følelsesmæssige problemer (loyalitet overfor det afdøde dyr). Der kan stadig være nogen bedrøvelse, men man er mere tilbøjelig til at hvile ved de gode minder. *Dyrlægen* træffer klienten igen med det nye dyr, men det er vigtigt også at give klienten lejlighed til at vende tilbage til minderne om det afdøde dyr.

Mange mennesker, der gennemlever et normalt sorgforløb, oplever, at de lærer noget af det, og at det styrker dem som mennesker. De vil måske også gerne delagtiggøre andre i denne oplevelse, og hvis det er tabet af et familiedyr, der har været anledninger, er det ofte dyrlægen, der lægger øre til dette. Det er stadig en normal del af et sorgforløb, og vi skal også i denne situation vise tålmodighed.

Ovenstående eksempel på et sorgforløb er ikke entydigt, det kan have mange udtryk. Eksemplet kan måske fungere som en reference, næppe som en kogebog for et sorgforløb.

Hvordan kan vi hjælpe?

Forståelse for disse forhold vil hos mange kræve et mindre paradigmeskifte.

I gennem mange år har KVL og vel også vores forening opdraget os til, at vi beskæftiger os med *dyr*, og at vores faglige kunnen på dette område er det vi måles på. Klienthåndtering, kommunikation, forretningsdrift og ledelse, discipliner, der kan nyttiggøre vores faglige viden, må vi selv tilegne os. Jeg har gennem årene set mange ansøgninger, både fra dyrlæger og ansøgere om elevpladser; de har alle anprist ansøgerens interesse for dyr og veterinærfaglige forhold, og ingen, eller næsten ingen har udtrykt interesse for at arbejde med mennesker eller hjælpe mennesker. Vi må og skal lære at forstå, at vi er i en menneskebranche, hvor dyrene måske snarere udgør grænsefladen.

Vi skal lære at have øje for *The Human-Animal Bond*, og hvornår det er kompromitteret, og vi skal lære, at vi *både* skal tage os af dyrenes medicinske behov og deres ejers følelsesmæssige behov.

I den forbindelse skal vi erkende, at der langt fra dyrlægens syn på *The Human-Animal Bond* til dyreejerens opfattelse af *The Bond*.

Gennem vores uddannelse har vi dyrlæger et vist kendskab til dyreadfærd, og er derfor tilbøjelige til at se noget mere objektivt på forholdet mellem dyr og mennesker, end dyreejere er. Dyreejere tenderer på grund af manglende indsigt til at se mere subjektivt på *The Bond* og har en tendens til at menneskeliggøre forholdet. Dyreejerne har behov for, at vi ser tingene fra *deres* synsvinkel, vi skal vise respekt for deres opfattelse af tingene.

Vi skal forstå, at det i sorgsituationen er meningsløst og på ingen måde befordrende for sund sorg at søge at ændre dyreejerens forhold til familiedyret til noget som helst andet, end det som dyreejeren opfatter.

Det drejer sig i bund og grund om god kommunikation, og at se tingene fra det synspunkt som dyreejeren har.

Dyrlæger og veterinærpsykiatere skal ikke være psykiatere, psykologer, socialarbejdere, behandlere eller gejstlige. De skal udelukkende kunne støtte

dyreejere i en vanskelig situation. Støtten må ikke tage form af problemløsning eller rådgivning, handlinger der ikke egner sig til at hjælpe andre med at håndtere følelser.

Vores væsentligste rolle er at lære dyreejeren om *The Human-Animal Bond* og sorgforløbet. Fem minutters forklaring om sorg kan spare dyreejeren for lang tids følelsesmæssigt pres.

En anden vigtig funktion er at være støtte og lytte (en oversat disciplin) til dyreejerens smertelige og gode erindringer. Ofte skal man bare være der og sidde der, konversation er ikke nødvendig, eller snarere belastende for begge. Non verbale udtryk er værdifulde, berøringer eller tåter.

Der er ting, som ikke er gode at gøre, når man støtter, og ting som er gode:

Det hjælper *ikke* at:

- Komme med sympati eller floskler
- Sammenligne en sørgendes tab med andres
- At vende samtalens emne til én selv
- Forsøge at beskæftige sørgende for at distrahere dem
- Forsøge opmuntring ved at foreslå ferie, powershopping eller lign.
- Nedgøre den sørgendes tanker og følelser
- Rådgive eller ændre på den sørgendes oplevelse
- Skælde ud, belære eller opmuntre
- Foreslå medicinsk behandling
- Foreslå erstatning af tabet

Det hjælper at:

- Tilbyde indlevelse og ægte følelser
- Tale om og spørge til tabet
- Opmuntre den sørgende til at fortælle og give følelser frit løb
- Opmuntre sørgende til at tage det roligt og give sig tid til at sørge
- Være der for den sørgende, tilbyde dagligdags hjælp, støtte og samvær
- Anerkende og forstå sorgens betydning
- Lytte og være stille

- Støtte i planlægning og beslutninger for den sørgende
- Give terapeutiske knus eller berøringer

Aflivningen

Der er umiddelbart indlysende, at *The Human-Animal Bond* især kommer i spil i forbindelse med aflivninger. DVT har i nr. 11, 1. juni 2005 givet en tilbunds-gående teknisk gennemgang af aflivninger. Det er lykkedes helt at undgå at nævne ejerne til de aflivede dyr, hvilket i min verden gør håndteringen af emnet afstumpet. Det fremgår dog, at aflivning ikke er teknisk vanskelig.

Set fra ejerens side er aflivningen af et familiedyr en enorm følelsesmæssig oplevelse, som vi ikke kan tillade os at ignorere, dels for ejerens skyld, hvor sorgforløbet som nævnt kan afkortes betydeligt ved god håndtering, dels for vores egen skyld, fordi det er en behandling, der står mejslet i ejerens erindring, og derfor gerne skal være et godt minde.

Som nævnt under sorgsymptomerne taler den sørgende gerne og meget om sit tab, og både gode og dårlige oplevelser bliver derfor markedsført langt mere end andre behandlinger. Som dyrlæge kan man godt opfatte det som lidt underligt, at en enkel behandling som aflivning står så klart i ejernes erindring, mens storlæede diagnostiske udredninger og geniale behandlinger fortoner sig i erindringen.

Hensynet til ejeren vejer derfor meget tungt i forbindelse med aflivninger, og man må strække sig vidt for at gøre det til en god oplevelse for ejeren. Man skal strække sig langt for at sikre, at intet går galt undervejs og skæmmer oplevelsen.

Hvorfor?

Ejere har behov for at forholde sig til årsagen til aflivningen

- Afslutning på lidelser
- Adfærdsproblemer, som ikke kan løses, eller som er potentielt farlige for omgivelserne
- Nedsat livskvalitet
- Bekvemmelighedsårsager, flytning, ændret familiestruktur eller andet

Sorghåndtering.....

Hvornår?

Dyre ejerens verden er fyldt med: "Hvad nu hvis?", "Hvis bare...?". På grund af samfundets dødstabuer er det ikke altid lige let at komme til at diskutere det uundgåelige. Senere opstår der behov for bekræftelse. Vi har alle hørt: "Hvis det nu var din egen hund, dyrlæge...?", som et udtryk for behovet for vejledning og strukturering. Det kan være vanskeligt at håndtere dyreejere i denne situation, men det er meget vigtigt at holde sig for øje, at deres evne til at fordøje oplysninger er nedsat i situationen, og der kræves stor tålmodighed og god kommunikation.

Hvor?

Hjemme eller på klinikken? For at skabe den bedst mulige oplevelse for dyreejeren bør man langt hen ad vejen føje dem i deres ønsker. Hjemmeafleveringer rummer selvfølgelig flere risici for at noget kan gå galt, fordi man ikke kan forudsæ situationen på samme måde som på klinikken, og det er også min opfattelse, at aflivning hjemme bedst udføres af en dyrlæge og en veterinær-sygeplejerske sammen. På klinikken har man sine procedurer på plads under hensyn til egnede lokaler og omgivelser, mulighed for diskretion overfor klienten, og etisk håndtering af liget.

Nogle ting, der opfattes godt:

- At tilbyde familiedyret lidt vand eller en godbid
- At vise sin egen kærlighed til dyr ved at røre, klappe, eller have sin egen "snak" med dyret
- Foreslå et minde i form af halsbånd, en tot af pelsen eller et billede.
- At have styr på, at dyreejeren ikke inviteres ind i det samme lokale, næste gang hun kommer på klinikken, måske med en ny hvalp (aflivningsrum/ "comfort room")
- At huske dyrets navn og bruge det, når man ved senere lejligheder mindes det sammen med ejeren

Ting, der ikke opfattes så godt:

- At skulle vente, enten i venteværelset eller i aflivningslokalet

- Ikke at få advarsel eller forklaring, når ejeren skal besøge sit dyr på hospitalet (slager, kraver, bandager, klippede områder, suturer), eller før de eventuelt skal se det døde dyr
- At dyret eller liget håndteres upassende eller uprofessionelt (løfte i benene med dinglende hoved)
- At få liget udleveret i en sort plastiksæk eller en brugt papkasse
- At den samlede aflivningsprocedurer var tidspresset
- At få at vide at man straks skal anskaffe et andet dyr

Os selv

Hvis man har valgt at blive dyrlæge, kan man regne med at opleve sin rigelige andel af andres sorg. Det er forventeligt, og vi har sikkert alle oplevet, også selv at blive ramt af sorg i forbindelse med tabet af en patient. Det kan være uventede dødsfald eller aflivning af patienter, som man har knyttet sig mere end almindeligt til. Den sorg, som vi oplever, er i sine symptomer ikke forskellig fra dyreejerens sorg, men som oftest er symptomerne mere afdæmpede. Men hvem har ikke som dyrlæge oplevet:

- En klump i halsen
- Vrede over at ens anstrengelser ikke lykkedes
- Selvbebrejdelser over at man kunne have gjort det bedre
- Lidt urimelige angreb på veterinær-sygeplejersken, der overvågede og andre sorgsymptomer

Det er meget vigtigt at erkende sin tilstand for hurtigt at få sorgprocessen afsluttet, og dermed få det godt med sig selv igen, og nedsætte sin risiko for stress. Der er i forvejen mange stressfaktorer i at arbejde med sygdom, også som dyrlæge. Det er vigtigt at man har øje for stresssymptomer hos sig selv og personalet omkring én.

Når man har erkendt og løst sit eget sorgproblem, bliver man også i stand til at tage sig af andre. I de situationer, hvor dyrlægen selv føler sorg, er det vigtigt også at være opmærksom på, om der er sorgsymptomer hos veterinær-sygeple-

jersker eller andre blandt personalet. Det bør være en del af en god aflivningsprocedure lige at vende det mentalt en gang, om nogen i personalet er i risiko for at få sorgsymptomer i situationen, og selvfølgelig få dem hjulpet.

En række floskler

Til slut en række virkelig dårlige floskler, som vi sikkert desværre alle har hørt, eller måske endda selv brugt:

- Ring, hvis der er noget jeg kan gøre for dig
- Jeg ved lige, hvordan du har det
- Tiden heler alle sår
- Sørg for at holde dig beskæftiget
- Ude af syn, ude af sind
- Livet går videre...
- Mænd græder ikke
- Børn tilpasser sig, de er hurtigt sig selv igen
- Der er nok nogen, der har det værre end dig
- Se de lyse sider
- Se at få dig en anden hund (kat, marsvin..)
- Det er godt, at du viser styrke
- Se fremad
- Man skal ikke græde over spildt mælk

Afslutning

Sorg er en del af dyrlægens hverdag. Det er vores pligt som mennesker og som dyrlæger at støtte de sørgende mennesker, som vi kommer i kontakt med. Vi kan ikke mindske sorgen, men vi kan ved god information og god kommunikation medvirke til, at sorgen forløber normalt.

Sluttelig en anerkendelse til de mennesker, der har åbnet mine øjne for disse forhold, dyrlæge Robin Downing i Windsor, Colorado, og Laural Lagoni M. S., Colorado State University. ■